

Εκθεση πεπραγμένων του Δημόσιου Ψυχιατρείου της Κέρκυρας το 1941, από τον τότε Διευθυντή του Παναγιώτη Ζη*

Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης

Αναπληρωτής καθηγητής Ψυχιατρικής
Α΄ Ψυχιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών

* **Παναγιώτης Ζης** (1901-1951). Γεννήθηκε στο Λεβίδι Αρκαδίας. Απόφοιτος της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1925. από το 1927 ως το 1932 εσωτερικός βοηθός της Πανεπιστημιακής Νευρολογικής και Ψυχιατρικής Κλινικής (Αιγινήτειο νοσοκομείο), όπου το 1932 ονομάστηκε επιμελητής. Το 1939 έγινε διευθυντής του Ψυχιατρείου της Κέρκυρας όπου παρέμεινε ως το 1946. Οι επιστημονικές του δημοσιεύσεις : για νευρολογικά θέματα, πειραματικές εργασίες επί του χασίς, λουμινάλης και χλωρικού καλίου, καθώς επίσης την σχιζοφρένεια και την πρωτογενή άνοια.

Περίληψη: Τα χρόνια της κατοχής, ιδιαίτερα τα χρόνια 1941-1942, υπήρξαν δραματικά δύσκολα για ολόκληρο τον ελληνικό λαό και ακόμα πιο δύσκολα για τους ασθενείς των ψυχιατρικών ιδρυμάτων που ήταν κοινωνικά απομονωμένοι και δεν είχαν την δυνατότητα να βρουν συμπληρωματικές πηγές τροφής. Η θνησιμότητα στα δύο ψυχιατρεία της Αθήνας άγγιξε το 40% των ασθενών, χωρίς να έχουμε ακριβή γνώση των αριθμών μέσα στο γενικότερο χάος^{1,2,3}.

Τρομακτικά ποσοστά θνησιμότητας έχουμε και στα γαλλικά ψυχιατρεία⁴ από την δραματική μείωση της τροφής αλλά όχι την ενεργητική εξόντωση των ασθενών που παρατηρήθηκε σε ναζιστικά ψυχιατρεία της Γερμανίας⁵.

Η μελέτη της ιστορίας του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου της Κέρκυρας είναι ιδιαίτερα σημαντική⁶. Η έκθεση πεπραγμένων του Παναγιώτη Ζη είναι η μοναδική ολοκληρωμένη έκθεση στην Ελλάδα, για την περίοδο της κατοχής, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω. Συνοτομευμένη της μορφή έχει ήδη δημοσιευθεί⁷. Η δημοσίευση έγινε από ανέκδοτο δακτυλογραφημένο κείμενο, που μας παρέδωσε ο γιός του, καθηγητής Νευρολογίας Β. Ζης. Για ευνόητους λόγους δεν θα δημοσιευτούν τα ονόματα όσων δέχονται την κριτική του Π.Ζη και γενικά θα αναφέρονται μόνο τα αρχικά των ονομάτων. Διατήρησα την απλή καθαρεύουσα της εποχής, χωρίς όμως το πολυτονικό σύστημα το οποίο απαιτεί άλλες τεχνικές προδιαγραφές.

Εκθεσις πεπραγμένων του Δημόσιου Ψυχιατρείου Κέρκυρας κατά το 1941

Κατά την 31/12/1940

παρέμειναν εν τω Ψυχιατρείω ασθενείς:.....	596
Ενοσηλεύθησαν:.....	653
Εξήλθον:.....	43
Απεβίωσαν:.....	287

Κατά την 31/12/1941

παρέμειναν εν τω Ψυχιατρείω ασθενείς:.....	323
Σύνολο ημερών νοσηλείας:	176.287

Επιστημονικόν

Αφίνοντες δι' ευθετώτερον χρόνον την επιστημονικὴν μελέτην της στατιστικῆς, περιοριζόμεθα ενταύθα να εἰπωμεν ὀλίγα τινὰ εν σχέσει προς την θνησιμότητα την μεγάλην, ἣν ἔσχομεν.

Ἡ θνησιμότης ἡ οφειλομένη εἰς την κακὴν σίτισιν αὐτῶν κατὰ τον Νοέμβριον 1940, λόγω των βομβαρδισμῶν, μειοῦται σταθερώς (29 τον Δεκ. 1940, 22 τον Ιαν. 1941, 17 τον Φεβρ. 1941, 16 τον Μάρτιον, 11 τον Απρίλιον) με τάσιν προς ἐπάνοδον σῆς τους συνήθεις ἀριθμούς ως κατεδείκνυε ἡ σωματικὴ βελτίωσις των ασθενῶν. Ατυχῶς ὁμως ἀπὸ της 15 Απριλίου ἀρχεται μεγάλη μείωσις της μερίδας του ἄρτου, λόγω της ἀρξαμένης καταρρέουσας του Μετώπου (ἀπὸ 212 δράμια ἄτινα ἐλάμβανον ἡμερησίως εἰς 100 τον Ιούνιον, 47 τον Ιούλιον! 60 δράμια τον Αύγουστον, Σεπτέμβριον καὶ Οκτώβριον (σημ.: 1 ὁκά ἀντιστοιχοῦσε σε 1,282 κιλὰ καὶ διαιρείτο σε 400 δράμια)... Εντεύθεν ἡ θνησιμότης αὐξάνει. Οὕτω ἔχομεν θανόντες 14 τον Μάιο, 27 τον Ιούνιο, 17 τον Αύγουστο, 24 τον Σεπτέμβριο, 39 τον Οκτώβριο. Οἱ θάνατοι επακολουθοῦν εἰς εντερικὰς διαταραχὰς καὶ οἰδήματα πείνης. Τον Νοέμβριο οἱ θάνατοι ἀνέρχονται εἰς 47, ἵνα κατέλθουν εἰς 24 τον Δεκέμβριο καθόσον ἤδη ἀπὸ τον Νοέμβριο ἐπετύχομεν διπλασιασμὸν ἄρτου καὶ τινῶν εἰδῶν χορηγουμένων δια δελτίων. Ἡ αὐξήσις αὐτῆς της θνησιμότητος δεν εἶναι ἀνάλογος προς την παρατηρηθεῖσαν ἄλλως τε αὐξήσιν της θνησιμότητος ἐπὶ των λοιπῶν κατοίκων, οὐσα βεβαίως πολὺ μεγαλυτέρα εἰς το Ψυχιατεῖον. Τούτο ἐξηγεῖται ἀν ληφθῆ ὑπ ὄψιν: 1^{ον}. Οτι ἡ θνησιμότης εἰς το ἡμέτερον Ψυχιατεῖον ἀνέρχεται κατὰ την τελευταίαν δεκαετίαν (1931-1941) εἰς 6,30%, οὐσα υπερπενταπλάσια της θνησιμότητος της πόλεως. 2^{ον}. Οτι οἱ κάτοικοι της πόλεως δεν περιωρίζοντο να τρώγουν μόνον ὅσα ἐδίδο-ντο δια των δελτίων, ἐνῶ εἰς το Ψυχιατεῖον οὐδέν ἐπὶ πλέον ἠδύνατο να φάγουν, καθόσον οὔτε εὐκόλον ἦτο να εὐρεθῆ συγκεντρωμένον ποσὸν δι' ὅλους τους ασθενεῖς, οὔτε τα χρήματα υπήρχον. 3^{ον}. Οτι οἱ ψυχοπαθεῖς ἔχουν ἀνάγκην περισσώτερων θερμίδων ἀπὸ τους υγιεῖς. 4^{ον}. Οτι το να ἀναλάβῃ ὁ ψυχοπαθὴς μετὰ σωματικὴν ἐξάντλησιν εἶναι πολὺ δυσκολότερον ἀπ' ὅτι συμβαίνει

εἰς τους υγιεῖς. Περί αὐτῶν ὁμως ἀλλαχού θέλομεν ἀσχοληθῆ διεξοδικότερον.

Εξωτερικόν Ιατρειῶν

Κατὰ το ἔτος τούτο, προσήλθον εἰς το ἐξωτερικόν ἱατρειῶν 24 ασθενεῖς, πάσχοντες διάφορα νευρολογικὰ ἢ ψυχικὰ νοσήματα, εἰς οὐς ἐγένοντο υπέρ 200 επισκέψεις, συμπεριλαμβανομένων καὶ των ηλεκτροθεραπειῶν.

Διοικητικόν

Το ἔτος 1941 εὐρίσκει το Ψυχιατεῖον εγκατεστημένον ἐντὸς του Στρατιωτικοῦ Νοσοκομείου του Παλαιοῦ Φρουρίου. Ἡ διεύθυνσις ὁμως καθ' ὅλον τον Ιανουάριον 1941 ἀσχολεῖται με την ἐπιδιόρθωσιν των ἐκ βομβαρδισμῶν βλαβῶν των κτιρίων του Ψυχιατρείου καὶ την κατασκευὴν καταφυγίων, ἵνα καταστή δυνατὴ ἡ ἐκ νέου μεταφορά των ασθενῶν εἰς αὐτὰ ὅπερ καὶ κατέστη δυνατόν την 3-5 Φεβρουαρίου 1941. Μετὰ την εἰς τα κτίρια του Ψυχιατρείου ἐπανεγκατάστασιν ἤρξατο ἡ κανονικὴ λειτουργία του Ψυχιατρείου.

Μετὰ την κατάρρευσιν του Μετώπου καὶ ἐνῶ ἡ Διεύθυνσις εἶχε να ἀντιμετωπίσει τὰς μεγάλας δυσχερεῖας ἀνεφοδιασμοῦ, ὡς ἐν τοῖς ἐπομένοις ἐκτεθήσεται, τινές του προσωπικοῦ ἐθεώρησαν την εὐκαιρίαν κατάλληλον να παράσχωσι πράγματα εἰς την εὐρυθμον λειτουργίαν του ἰδρύματος, ἵνα ἱκανοποιήσωσι ἰδιοτελεῖς καὶ ἀνόητους σκοπούς. Κατὰ τὰ τέλη Απριλίου 1941, ὅτε ἦλθεν ἡ διαταγὴ καταβολῆς δύο ἐπιπλέον μισθῶν εἰς τους Δημοσίους υπαλλήλους καὶ ἐνῶ ἡ διαταγὴ αὕτη δεν περιελάμβανε τὰ νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ἐκ τούτου δε ο οἰκ. Εφορος κ. Γ.Κ. υπεστήριξε την ἀποψιν ὡς μέλος του Διοικ. Συμβουλίου ὅτι δεν ἔπρεπε να καταβληθοῦν οἱ δύο αὐτοὶ μισθοὶ εἰς τους υπαλλήλους του Ψυχιατρείου, ὁ ἐπιμελητὴς κ. Μ. ἀρχισε να ἐξεγείρη το προσωπικόν κατὰ της Δ/σεως, λέγων ὅτι ὁ Δ/ντης ἐπειδὴ εἶναι ἐπιθητεία διωρισμένος καὶ δεν δικαιούται των δύο μισθῶν ὡς μὴ ὡν υπάλληλος Δημοσίου, ματαιώνει την καταβολὴν! Κατὰ την 2αν του Μαΐου 1941 μετὰ την συνεδρίασιν του Διοικ. Συμβουλίου ἀποδοκιμασίαν του Ἀντιπροέδρου του Δ.Σ. κ. Γ.Κ. καὶ του Δ/ντου του Υγ. Κέντρου κ. Ε., ἐξερχομένων του Ψυχιατρείου μετὰ την λήξιν της συνεδριάσεως. (Γύρω ἀπὸ το ζήτημα των δύο μισθῶν, περιγράφονται προστριβές, ἐπιθέσεις ἐναντίον μελῶν του Δ.Σ. καθὼς καὶ ποινές ἐναντίον δύο μελῶν του προσωπικοῦ, τῆς ὁποῖας ἀναίρεσε το Υπουργεῖο, «ὅπερ συνετέλεσε να ἀποθρασύνῃ αὐτούς»).

Ἀλλὰ ἡ κακοποιὸς του ἐπιμελητοῦ δράσις δεν περιώριθη εἰς ταῦτα. Ἀπὸ του Ιουλίου 1941 ὅτε ἤρξατο ἡ θνησιμότης, οὗτος ἐνώπιον του προσωπικοῦ, εἰς τὰς τρι-

όδους της πόλεως, ακόμη και εις τας Ιταλικάς αρχάς κατηγορεί τον Διευθυντήν ως υπεύθυνον των θανάτων, διότι είχε μεταφέρει το Ψυχιατρείον εις το Φρούριον και ψευδώς ο Διευθυντής εβεβαίωσε ότι αποθνήσκουν εκ πείνης... Όταν επεδείκνυον αυτώ τα οιδήματα έλεγε...ότι δεν υπάρχουν οιδήματα πείνης και ότι ταύτα οφείλονται εις νεφρίτιδα προκληθείσαν εκ της εις το φρούριον διαμονής !! και όταν αι εξετάσεις ούρων δεν εδείκνυαν νεφρίτιδα (εξετάσεις πολλών ασθενών ευρίσκονται εν τω αρχείω) έλεγεν ότι τα οιδήματα είναι καρδιακά... Ενεκα των διαβολών του αι Ιταλικαί αρχαί απηυθύνοντο εντόνως εις εμέ κατηγορούσαι ότι βεβαιώ ψευδώς θανάτους εξ' οιδημάτων πείνης, ίνα δυσφημήσω αυτούς ! Απήντων φυσικά, ότι ως επιστήμων υπέχω ακεραίαν την ευθύνην της ακριβείας των πιστοποιήσεων μου και αν αμφέβαλλον ηδύναντο να στείλουν ιατρούς να ίδωσι τους ασθενείς. Την απάντησιν ταύτην έδιδον με την ελπίδα ότι ιατροί ερχόμενοι θα έβλεπον το λυπηρόν αυτό θέαμα και θα έπραττον κάτι υπέρ των ατυχών ψυχοπαθών...(Αυτά) είχαν ατυχώς ως αποτέλεσμα την καθυστέρησιν της αναγνωρίσεως της παταστάσεως υπό του κατακτητού (όστις δεν ήθελε να προκαλή κακάς εντυπώσεις εις Κέρκυραν δια τους πολιτικούς αυτού σκοπούς) και συνεπώς επεβράδυνε την λήψιν μέτρων, προκαλέσα(ντα) τον θάνατον πλείστων νοσηλευομένων...

Παρά ταύτα η Διεύθυνσις εργαζομένη αθορύβως και με εγκαρτέρησιν κατώρθωσε και από απόψεως εμφανίσεως και από επιστημονικής τοιαύτης να επιβληθή τέλος και εις τον κατακτητήν, ως εμφανίζεται εκ του ότι οι Ιταλοί ιατροί οδήγουν στρατιώτας και αξιωματικούς υποφέροντας εκ νευρικών νοσημάτων ίνα εξετασθώσιν υπό του Διευθυντού.

Η συμπεριφορά του λοιπού προσωπικού ανωτέρου και κατωτέρου λαμβανομένης υπ' όψιν της καταστάσεως, των κακών εισηγήσεων, της υποστηρίξεως της ανταρσίας εκ' μέρους ενός των συμβούλων, δυνάμεθα να είπωμεν ότι υπήρξε παρά ταύτα καλή. Ποιναί άξιαί λόγου δεν επεβλήθησαν.

Εφοδιασμός

Αλλ' εκεί όπου η Διεύθυνσις είχε ν' αντιπαλαίση έναντι δυσχερειών ανυπέβλητων ήτο το πρόβλημα του ανεφοδιασμού.

Υπήρχον χορηγηταί κατά τους πρώτους εξ' μήνας δια τα είδη αρτοποιαλείου ο Τ. με 0,5% επί έλαττον αστυνομικής (τιμής) πωλήσεων, δια τα είδη λαχανοπωλεί ο Π.Τ. με τιμήν 5,5% επιπλέον χονδρικής (τιμής) πωλήσεων, δια τα ωά και πουλερικά ο Π.Τ. με τιμή 2% επί έλαττον λιανικής πωλήσεων, δια τα είδη παντοπωλείου ο Α.Ν. επί τιμή αστυνομικής διατιμήσεως, δια τα είδη γαλακτοπωλείου ο Σ.Κ. επί τιμή 7% επί έλαττον αστυνομικής διατιμήσεως λιανικής πωλήσεως.

Από δε του Ιουλίου χορηγηταί ετήσιοι ανεδείχθησαν δια τα είδη σπυρολαχανοπωλείου και ωών ο Π.Τ. και δια τα είδη αρτοποιαλείου ο Β.Π. Τα είδη παντοπωλείου ήρχισαν να εκλείπωσιν και ημέρα τη ημέρα καθίσταται δυσχερεστέρα η εξεύρεσις. Εκ τούτου από του Σεπτεμβρίου 1941 εκανονίσθησαν δελτία δια την διανομήν ζυμαρικών, ορύζης, ζακχάρεως, ελαίου και σάπωνος.

Ο άρτος επίσης διενέμετο δια δελτίων από της κατοχής (Μαίος). Το ποσόν ήτο 100 δράμια ημερησίως, τον Ιούλιον 47 δράμια, Αύγουστον, Σεπτέμβριον και Οκτώβριον κατά μέσον όρον 60 δράμια ημερησίως. Ανάλογος ήτο και η μείωσις των περισσοτέρων ειδών διατροφής, εξ' ου η μεγάλη αύξησις της θνησιμότητος.

Προ της καταστάσεως ταύτης η Διεύθυνσις δεν παρέμεινε αδρανής. Αναφοραί υπεβάλλοντο σχεδόν καθ' εβδομάδα εις την Νομαρχίαν, Υγειονομικόν Κέντρον, Ιταλικήν πολιτικήν διοίκησιν και Υπουργείον, δι' ων εξετίθετο η κατάστασις του Ψυχιατρείου και ο κίνδυνος θανάτου όλων των ψυχοπαθών.

Ου μόνον δε αλλά και προσωπικαί παραστάσεις ημών εγένοντο προς τας Ιταλικάς αρχάς καθ' ας ευθαρσώς διεξετραγωδείτο η κατάστασις και εγένετο έκκλησις προς τα ανθρωπιστικά ιδεώδη, αν είχαν απομείνει τοιαύτα, ή διαμαρτυρία με την επίρριψιν ευθυνών. Εις τα διαβήματα αυτά δις έλαβε μέρος και ο Προϊστάμενος του Υγειονομικού Κέντρου κ. Ε., όστις επιπλέον απηύθυνε έγγραφα εις τας Ιταλικάς αρχάς, εκθέτων την κατάστασιν του Ψυχιατρείου. Δις δε και ο μητροπολίτης Α., πρόεδρος του Δ.Σ. του Ψυχιατρείου συνοδευόμενος υπό του Διευθυντού μετέβη εις τον Αχηνόν των Πλιτικών Υποθέσεων και εξήτησεν την παροχήν τροφίμων εις το Ψυχιατρείον.

Μετά πολλάς υποσχέσεις και αναβολάς επετεύχθη η χορήγησις διπλών δελτίων άρτου και τροφίμων την 1 Νοεμβρίου 1941, όπερ έσχε ως αποτέλεσμα την μείωσιν της θνησιμότητος από του Δεκεμβρίου 1941.

Αλλ' αι δυσχέρειαι δεν περιωρίζοντο μόνο εις τα τρόφιμα. Ισας δυσχερείας είχομεν ν' αντιμετωπίσωμεν και εις το ζήτημα των επιχορηγήσεων. Ηδη από του Αυγούστου 1941 είχαν εξαντληθεί το αποθεματικόν, η επικοινωνία μετά του Υπουργείου διεκόπη, οι Ιταλοί δε καταλαβόντες το Δημόσιον Ταμείον, ουδέν έγγραφον ανεγνώριζον του Υπουργείου Οικονομικών. Εκ τούτου περιήλθεν το Ψυχιατρείον εις οικονομικόν αδιέξοδον. Ευτυχώς όμως οι χορηγηταί σπυρολαχανοπωλείου και αρτοποιαλείου (Τ. και Π.) βλέποντες την κατάστασιν εξηκολούθουν να δίδωσι τα είδη των επί πιστώσει, γεγονός δια το οποίον η Διεύθυνσις του Ψυχιατρείου ομολογεί χάριτας αυτοίς...

Φάρμακα

Εκ της Κεντρικής Υγ. Αποθήκης ουδέν απεστάλη. Επρωμηθεύθημεν ολίγα εκ του Εμπορίου αξίας 3.897,20 δρχ. Εκ του Υγειονομικού Κέντρου...

Επισκευαί

1. Κατά τον Ιανουάριον και Φεβρουάριον 1941 κατεσκευάσθησαν καταφύγια, δι' ἃ εδαπανήθησαν 387.878 δρχ. Η ἔλλειψις ὁμως σιμέντου δεν επέτρεψεν την ολοκλήρωσιν αὐτῶν, ἐπελθούσης κατ' Ἀπρίλιον της καταρρεύσεως.

2. Κατά τον Ιανουάριον ἐπεσκευάσθησαν τα βομβαρδισθέντα κτίρια (αι οροφαί και αι θύραι δύο τμημάτων, αι καταστραφείσαι εκ των βομβαρδισμῶν) και οὕτω κατέστη δυνατή η εκ νέου εγκατάστασις του Ψυχιατρείου ἐντός των κτιρίων αὐτοῦ.

3. Εγένετο εγκατάστασις θερμοσιφῶνων εις 4 τμήματα, μετὰ καταιονιστήρων. Δια τα λουτρά των ασθενῶν.

Απόδοσις κήπου

Μολονότι το Ψυχιατεῖον δεν διαθέτει εὐμὴ δύο μόνον στρέμματα γης προς καλλιέργειαν, η δε χειμερινή καλλιέργεια κατέστη ἀδύνατος λόγω του πολέμου και της μεταφοράς εις το Στρατ. Νοσοκομείον του Παλαιού Φρουρίου, ἤρχισε δ' αὐτὴ μετὰ την επανεγκατάστασιν εις τα κτίρια, χρησιμοποιήσαντες ασθενεῖς γνωρίζοντας καλῶς την αγροτικὴν καλλιέργειαν, καθόσον ο κηπουρός δεν ἠνόει να εργασθῆ..., λέγων ὅτι παρήλθεν η εποχὴ καλλιέργειας, κατορθώσαμεν να ἔχωμεν την κα' τοθι ἀπόδοσιν.

Γεώμηλα, συνολικῶς οκάδες	1.640
Κολοκυθάκια, δωδεκάδες	893
Σαλάται, ἀριθμός	186
Μελιτζάναι, ἀριθμός	6.304
Ντομάτα νωπὴ, οκάδες	553
Πράσσα, οκάδες	624
Σέσκουλα, οκάδες	50

Εν Κερκύρα τη 12 Ἀπριλίου 1942
Ο Διευθυντής

Βιβλιογραφία

1. A. Tzavaras, D. Ploumpidis, A. Asser. "Greek psychiatric patients during World War II and the Greek Civil War, 1940-1949". *International Journal of Mental Health*, Winter 2007-8 /Vol.36, No 4, 57-66
2. Δ. Πλουμπίδης, Βλ. Τομαράς. «Οι 'αλητόπαιδες', η κλούβα του μπόγια και το Δημόσιο Ψυχιατεῖο Αθηνῶν». ΣΥΝΑΨΙΣ, No 05, Ανοιξη 2007, σ. 66-69
3. Κ. Τσιάμης, Ε. Πουλάκου-Ρεμπελάκου. «Θάνατοι στην κατοχική Αθήνα (1941-1944)». Στο: Νοσηρότητα και Θνησιμότητα στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: Ιατρική και Δημογραφική Προσέγγιση. Τόμος Πρακτικῶν συνεδρίου, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας. Επιμέλεια: Ι. Αθανασοπούλου, 153-170
4. Isabelle von Buelzingsloewen. *L' hécatombe des fous. La famine dans les hôpitaux psychiatriques français sous l' Occupation*. Aubier, Paris 2007. Δ. Πλουμπίδης: βιβλιοκριτική, σύναψις, No 13, 2009, 118-119
5. Φασισμός και Ψυχιατρική. Ειδικό τεύχος Τετράδια Ψυχιατρικής, No 47, Ιουλ.-Σεπτ., 1994
6. Γ. Μπουλούκου. «Δημογραφική αποτύπωση των ασθενῶν του ψυχιατρικού νοσοκομείου Κέρκυρας(1880-1940)». Στο: Νοσηρότητα και Θνησιμότητα στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: Ιατρική και Δημογραφική Προσέγγιση. Τόμος Πρακτικῶν συνεδρίου, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας. Επιμέλεια: Ι. Αθανασοπούλου, 25-36
7. Θνησιμότητα των ψυχασθενῶν κατὰ την κατοχὴ. Παν. Ζης, Εκθεσις πεπραγμένων Ψυχιατρείου Κέρκυρας κατὰ το 1941. σύναψις, No 3, 2006, 91-93

